

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU
Kandidatexamensarbete, 15 hp

Och sen då?

En studie av gestaltungsprinciper för framtida alternativa
begravningsplatser

Frida Cartbo

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Område Landskapsarkitektur, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) Alnarp
Landskapsarkitektprogrammet
2012-05-23

SLU, Sveriges Lantbruksuniversitet
Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Område Landskapsarkitektur

Författare: Frida Cartbo

Titel (sve): Och sen då? En studie av gestaltungsprinciper för framtida alternativa begravningsplatser

Titel (eng): And then what? A study of design principles of future alternative burial sites

Nyckelord (6-10 st): andlighet, begravningsplats, icke-religiös, kontemplation, kyrkogård, minnesplats, sekulär och stillhet

Handledare (SLU): Sabina Jallow, Område landskapsutveckling, SLU Alnarp

Examinator (SLU/extern): Eivor Bucht, Område landskapsarkitektur, SLU Alnarp

Kurstitel: Kandidatexamensarbete i Landskapsarkitektur

Kurskod: EX0649r

Omfattning (hp): 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Serienamn: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2012

Program/utbildning: Landskapsarkitektprogrammet

Framsidas bild: (Foto: Frida Cartbo, september 2011, Zürich, Schweiz)

Sammandrag

I Sverige pågår en process där allt fler människor betraktar sig som icke-religiösa och väljer att lämna sitt medlemskap i Svenska kyrkan. Med bakgrund av denna samhällsutveckling är det troligt att fler alternativa begravningsplatser kommer att efterfrågas i framtiden. Målet med denna uppsats är att undersöka vilka gestaltungsprinciper som är viktiga för dessa platser och hur dessa principer påverkar önskvärd karaktär.

Kyrkogården har traditionellt stått för värden som stillhet, andlighet och kontemplation. Dessa värden är betydande för människan inte minst då hon bearbetar en förlust eller traumatisk händelse. Uppsatsen undersöker hur en plats kan gestaltas för att understödja människan i detta behov.

Studien genomförs genom en kvalitativ litteraturstudie där en utkristallisering av betydande gestaltungsprinciper sker. Dessa principer diskuteras senare med hjälp av samtalsintervjuer. Intervjupersonerna är utvalda för att kunna få en representation av både arkitektoniska, sociologiska och religiösa perspektiv.

Uppsatsen tar upp betydande gestaltungsprinciper för att skapa en kontemplativ plats såsom naturlig gestaltning, utblick, fascination, tid/manifestation, orienterbarhet, inneslutning, trygghet, otillgänglighet, materialval och symbolspråk. Behovet av den fysiska gravplatsen i framtiden diskuteras liksom vad en kontemplativ plats kan vara samt huruvida en större medvetenhet kring symbolspråk är viktigt. Studien visar på ett behov av mångfald i gestaltningen av begravningsplatser.

Abstract

There is an ongoing process of secularization in Sweden. The number of members in the 'Swedish Church' (the former state church) is declining. As a result, it is likely that the future will require alternative burial sites to the Christian cemetery. The aim of the study is to examine what design principles are important for such an alternative burial site and how these principles will affect the desired character.

The Christian cemetery has traditionally been a holder of values such as stillness, spirituality and contemplation. These values can be seen as important to humans regardless of religion, especially in moments of grief. The study examines how an alternative burial site could be created to support such human needs.

The study is implemented through a qualitative study based on literature. Important design principles are examined. The principles are later discussed through interviews. The people that are interviewed have been selected with the intention of providing a mixture of architectural, sociological and religious views.

This study discusses what design principles are important to create a place of contemplation - the role of nature, outlook, fascination, time/manifestation, orientation, enclosure, security, inaccessible space and the deeper meaning of different materials and symbols. In addition, it is discussed whether the future will require an actual gravesite, what a place of contemplation can be and whether a greater awareness of symbols are needed. The study argues for a larger diversity in the design of future burial sites.

Förord

Min utgångspunkt i den här uppsatsen har varit att inhämta kunskap kring gestaltungsprinciper för framtida alternativa begravningsplatser. Frågan är aktuell eftersom Sverige idag är ett land som rymmer en mångfald av olika kulturer, religioner, livsstilar och övertygelser. Det är viktigt att poängtera att det alltid är den aktuella platsen och dess unika förutsättningar i samspel med gestaltungsprinciperna som kan fungera vägledande för utformningen. Aldrig gestaltungsprinciperna allena.

Jag skulle vilja tacka alla intervjupersoner som på ett mycket intressant och engagerat vis tagit sig tid för att diskutera frågeställningarna med mig. Ett speciellt riktat tack även till min handledare Sabina Jallow för det stöd hon visat mig under processens gång.

Frida Cartbo
Alnarp 2012-05-23

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Begreppsförklaringar	8
Icke-religiös	8
Natur	8
Kontemplation	8
Disposition	9
BAKGRUND	9
En pågående utveckling	9
Vilka alternativ finns idag?	9
MÅL OCH SYFTE	10
MATERIAL OCH METOD	11
Litteraturstudie	11
Samtalsintervjuer	11
HUVUDEL	13
Vikten av en plats	13
Utblick och vidsträckthet	14
Orientering och karaktär	15
Från verklighetens nu till ett annat mentalt tillstånd	16
Inneslutning och trygghet	16
Otillgänglighet	18
Naturens betydelse	18
Formspråk och symboler	20
Byggstenar	23
Resultat av litteraturstudien	24
EFTERFÖLJANDE DISKUSSION	25
Avslutande reflektioner	31
Framtida forskning	32
Källförteckning	33
Avhandlingar	33
Elektroniska källor	33
Examensarbeten	34
Muntliga källor	34
Tryckta källor	34

Begreppsförklaringar

Icke-religiös

Ordet sekulär har enligt Nationalencyklopedin betydelsen världslig, i motsats till andlig eller kristen (Nationalencyklopedin [online] 2012-04-24). Det är inte ett passande begrepp för att beskriva det fenomen jag diskuterar i arbetet. Jag har istället valt att använda begreppet icke-religiös för att beskriva det ökande fenomen där människors andlighet inte är knuten till en organiserad religion. En icke-religiös person eller plats står alltså inte i motsatsförhållande till andlig.

Natur

Natur är ett svårdefinierbart begrepp. En vanlig definition är den av människan väsentligen opåverkade omgivningen i form av växter, djur, landformer och så vidare. En annan vanlig mening är någots grundläggande egenskap, väsen eller egenart (Nationalencyklopedin [online] 2012-04-24). I det här arbetet använder jag begreppet natur eller naturlig för att beskriva det som människor i allmänhet skulle uppfatta som opåverkad omgivning, även om dessa platser i mycket hög grad kan vara påverkade av människan. Ofta kännetecknas dessa platser av naturliga element och material i form av växtlighet, vatten, sten och jord. Dessa platser kan för det otränade ögat uppfattas mer oplanerade än platser med starkt kulturellt uttryck.

Kontemplation

Kontemplation kan betyda 'beskådande', 'betraktande' eller 'övervägande'. Nationalencyklopedin beskriver det som ett religiöst mystiskt tillstånd av stilla försjunkande i upplevelsen av gudomlig närvaro (Nationalencyklopedin [online] 2012-04-24). I Rebecca Krinkes *Contemporary landscapes of contemplation* (2005) vidgas dock begreppet av kontemplation. Hon menar att det kan stå för när en människa når ett stadium av djup reflektion. Kontemplation skiljer sig ifrån meditationen som syftar till att uppnå ett mentalt tillstånd fritt ifrån tankar. Kontemplation innebär att människan är aktivt involverad i sin tankeprocess. Oftast handlar det om reflektion kring idéer, objekt eller platser som ligger utanför vardagslivets tankemönster. Dessa behöver dock inte vara kopplade till Gud eller en specifik religion. (Krinke, 2005 s. 2) I denna uppsats används Krinkes definition av kontemplation. Detta eftersom utgångspunkten är att ett djupt stadium av reflektion inte nödvändigtvis behöver vara sammankopplat med Gud.

Disposition

Uppsatsen är uppdelad i fyra huvudsakliga delar. I uppsatsens första del bakgrunden ges en kort beskrivning av den pågående utvecklingen inom området och en presentation av vilka begravningsalternativ som finns idag. Detta för att ge läsaren en förståelse för uppsatsens frågeställningar och kommande delar. I den andra delen formuleras uppsatsens mål och syfte samt ges en beskrivning av metod och material. I uppsatsens tredje del genomförs en kvalitativ litteraturstudie där jag försöker utkristallisera betydande gestaltungsprinciper för begravningsplatser. Dessa sammanfattas och diskuteras i uppsatsens fjärde och sista del diskussionsdelen. Här har jag genom intervjuer med olika personer försökt vidga och utveckla resultatet från litteraturstudien vidare. I diskussionsdelen varvas författarnas och intervju-personernas perspektiv och reflektioner med mina egna.

BAKGRUND

En pågående utveckling

År 2000 skildes stat och kyrka åt och därmed upphörde svenska kyrkan att vara statskyrka i Sverige (Nationalencyklopedin [online] 2012-05-18). Nu pågår en utveckling i Sverige där allt fler människor betraktar sig som icke-religiösa och väljer att lämna sitt medlemskap i Svenska kyrkan (Svenska kyrkan [online] 2012-04-11)(De Vries [online] 2012-04-11). Detta får konsekvenser för enskilda individer, men även för samhället i stort. Traditionellt har kyrkogården varit den givna platsen för begravning i Sverige och en plats reserverad för stillhet, andlighet och kontemplation. Att allt fler svenskar betraktar sig som icke-religiösa medför nya sätt att tänka kring begravningsverksamheten. Ett troligt scenario skulle kunna vara att fler människor i framtiden kommer att efterfråga alternativa begravningsplatser. Ett sådant alternativ är begravningsplatser, fria ifrån religiösa attribut och ritualer, som kan ge upplevelser av stillhet, andlighet och kontemplation. Dessa, för människan, betydande värden är något som kyrkan traditionellt tagit ansvar för i sitt uppdrag. Nu befinner vi oss i en glipa mellan dåtid och framtid. Berglund och Straarup menar att gestaltning av en icke-religiös begravningsplats innebär nya utmaningar eftersom det inte finns givna mönster eller hundraåriga gestaltningstraditioner att som landskapsarkitekt utgå ifrån (Berglund, 1994 s. 20) (Straarup, 1997 s. 30). En icke-religiös begravningsplats kan istället betraktas som en avvikelse ifrån den nationella majoritetstraditionen - den svenska kyrkogårdskulturen (Straarup, 1997 s. 30).

Vilka alternativ finns idag?

Svenska kyrkan har idag huvudmannaskapet för all begravningsverksamhet i Sverige med undantag för Stockholm och Tranås (Svenska Kyrkan [online] 2012-04-09). Nilsson förklarar att huvudmannen ansvarar för att hålla allmänna begravningsplatser för alla som är folkbokförda inom huvudmannens upptagningsområde oavsett trostillhörighet. Begravningsombud ska genom tillsyn kontrollera att alla begravs på ett värdigt vis och att Svenska kyrkan inte diskriminerar icke-medlemmar. Det är även

begravningsombudets sak att ta ställning till olika symbolers lämplighet då en ny begravningsplats anläggs (Nilsson, 2007).

Det finns i huvudsak tre olika gravskick att välja på i Sverige. Dessa är gravplats, minneslund eller spridning av aska på annan plats än begravningsplats. Gravplats ger gravrätt, vilket innebär vissa juridiskt bindande rättigheter och skyldigheter. Personen får välja vem som ska begravas i graven, rätt att sätta upp gravanordning, möjlighet till förlängd upplåtelsestid, rätt att utforma och smycka platsen. En skyldighet är att hålla gravplatsen i vårdat skick (Nilsson, 2007).

På 1970-talet började minneslundar anläggas på kyrkogårdar för att kunna erbjuda anhöriga ett skötselfritt gravskick. Senare har även alternativen asklund och askgravlund tillkommit. Spridning av aska i minneslund innebär att jordning¹ av askan sker utan närvaro av anhöriga och platsen för jordningen ej markeras. Det är inte tillåtet med utsmyckningar på gravytan, men det finns ofta en gemensam plats där det är tillåtet för besökaren att lägga blommor och dylikt. Askunden fungerar likt en minneslund, men är ett något mindre anonymt alternativ då det finns en gemensam tavla där den avlidnes namn hängs upp. En askgravplats medger gravrätt i 25 år under särskilda bestämmelser. Kostnaden för skötseln betalas i samband med att gravrättens upplåtande. Anhöriga är tillåtna att delta i gravsättningen av askan och sätta upp en platta med namnet på den avlidne. Det är ofta tillåtet att lända ljus och lägga snittblommor, men inga kransar eller utplanteringsväxter är tillåtna. På vissa askgravplatser finns det möjlighet för makar att jordas bredvid varandra, men detta skiljer sig mellan olika orter. Detta beskriver Nilsson som en problematisk fråga eftersom många har en önskan om att få jordas bredvid en speciell person. Detta kan egentligen endast uppfyllas för individuella gravar som innehar gravrätt. Varken asklund eller askgravlund är idag rättsligt definierade begrepp (Nilsson, 2007).

MÅL OCH SYFTE

Målet med uppsatsen är att få kunskap om gestaltning gällande framtida alternativa begravningsplatser. Vilka gestaltungsprinciper är viktiga för dessa platser? Hur påverkar gestaltungsprinciperna önskad karaktär? Mitt mål är således inte att utforma en generell gestaltungsmodell för hur alla begravningsplatser ska gestaltas. De gestaltungsprinciper som diskuteras kan betraktas som ett alternativ i en mångfald av begravningsmöjligheter. För att nå ett visst djup i uppsatsen har jag avgränsat mig till att främst diskutera frågan ur ett icke-religiöst perspektiv och hur gestaltning kan bidra till att icke-religiösa känner sig bekväma och välkomna på en begravningsplats. Undersökningen avgränsas även till att fokusera på besökarens upplevelser. Uppsatsen syftar till att vara en förstudie inför ett gestaltungsarbete.

¹ Procedur då askan från den avlidne grävs ned (Svenska kyrkan [online] 2012-04-23)

MATERIAL OCH METOD

Litteraturstudie

Jag har genomfört en litteraturstudie där jag sökt bland litteratur inom området för att sedan sammanfatta, tolka och diskutera den. Tolkningen har skett i en process där jag bearbetat olika perspektiv och redogörelser för att kunna utkristallisera gestaltungsprinciper. För att få en litteraturorientering tittade jag på tidigare skrivna kandidat- och examensarbete samt avhandlingar inom ämnesområdet. Där lade jag extra vikt vid deras referenslistor för att försöka ringa in återkommande källmaterial. För att hitta arbetena och avhandlingarna sökte jag i sökmotorn Epsilon. Sökord som jag använde mig av var 'kyrkogård', 'minnesplats', 'begravningsplats' och 'kontemplation'. För att sedan hitta källmaterialet använde jag mig av sökmotorn Primo. För att få en förståelse kring hur begravningssituationen ser ut idag använde jag mig av Svenska kyrkans hemsidan och en artikelsammanställning publicerad av Movium. Som ett steg träffade jag Angela Sandell som är ansvarig för Movium Partnerskap Kyrkogård på hennes kontor för ett samtal. Syftet med samtalet var att få en bild av hur situationen ser ut idag, för att få inspiration och tips på källmaterial.

Litteraturen jag använt mig av handlar bland annat om människans interaktion med hennes fysiska omgivning, handfasta tips gällande gestaltning av begravningsplatser, fenomenet plats och dess innebörd samt olika aspekter av kontemplation och kontemplativa miljöer. Tre betydande källor har varit Berglunds *Kyrkogårdens meditativa rum* (1994) som diskuterar vad som är viktigt att tänka på vid gestaltning av begravningsplatser. Inger Berglund är landskapsarkitekt och har genomfört sin studie genom intervjuer med efterlevande och inventering av minneslundar. Projektet har skett i nära samarbete med representanter för Svenska kyrkan. Ann Whiston Spirns *The language of landscape* (1998) har varit viktig för att få en djupare förståelse kring olika platser, elements och materials djupare mening. Anne Whiston Spirn är professor i landskapsarkitektur och regional planering och ansvarig för programmet urbana studier på University of Pennsylvania. Rebecca Krinke diskuterar i *Contemporary landscapes of contemplation* (2005) modernt gestaltade kontemplativa miljöer genom platsbesök och observationer på The National Library i Paris och The Reflection Garden i Bloedel Reserve på Bainbridge Island i USA. I sin studie fann hon gestaltungsinslag som var av betydelse för den kontemplativa upplevelsen av platser. Rebecca Krinke är professor i landskapsarkitektur vid University of Minnesota och har arbetat praktiskt med att gestalta kontemplativa miljöer. Hon har även undervisat Harvard Design School och Rhode Island School of Design.

Samtalsintervjuer

Som ett senare steg har jag fört ett samtal kring de gestaltungsprinciper som utkristalliserat sig genom litteraturstudien. Detta har skett genom samtalsintervjuer med olika personer som representerar olika synsätt och perspektiv. För att hitta dessa intervjupersoner har jag använt mig av Minnesplatsprojektet vid SLU och deras referensgrupp. Där fanns både religiösa, landskapsarkitektoniska och sociologiska

perspektiv representerade. Anledningen till att jag gjort ett strategiskt urval av intervjupersoner är att detta är en lämplig metod då intervjupersonerna "förväntas omfatta ett koncentrat av kunskap med avseende på det forskningsproblem som man står inför" (Esaïasson, Gilljam, Oscarsson, Wängerd, 2002 s. 287) En av intervjupersonerna ingick inte i referensgruppen för Minnesplatsprojektet utan blev utvald genom "snöbollseffekten" (ibid s. 286) Detta innebär att en av informanterna tipsar vidare om en annan informant (ibid). I mitt fall handlade det om att Ann-Britt Sörensen gav mig tipset att intervjua Karin Söderling. Ann-Britt Sörensen är samhällsvetare i grunden och har en fil lic i landskapsarkitektur. Hon arbetade tidigare som processledare för Movium Partnerskap Kyrkogård och har därmed mångårig erfarenhet av begravningsfrågor. Karin Söderling är arkitekt och projektledare på kyrkogårdsförvaltningen i Stockholm. Hon är projektansvarig för utbyggnaden av begravningsplatser på Järvafältet i Stockholm. Jag tyckte att Järvafältet var ett intressant exempel att titta närmare på eftersom förslaget började tas fram först 2009. Karin Söderling var även en intressant intervjuperson ur den aspekten att Stockholm är en av de två kommuner där Svenska kyrkan inte har huvudmannskapet för begravningsverksamheten. Carina Listerborn är lektor och professor i stadsbyggnad vid Malmö Högskola. Hon fokuserar i sin forskning på en socialt hållbar stadsutveckling och genom intersektionella perspektiv bidra till en mer lyhörd planeringspraktik. Jan-Olof Aggedal är kyrkoherde i Lomma församling och teologie doktor i kyrkovetenskap vid Lunds universitet. I sin forskning har han bland annat fördjupat sig i begravningsfrågor. Carola Wingren är professor i landskapsarkitekturens formlära vid Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp. Hon är även en av huvudgestalterna bakom Minnesplatsprojektet.

Orsaken till att jag valt att använda mig av samtalsintervjuundersökningar är att metoden ger god möjligheter att registrera oväntade svar. De ger även möjlighet till uppföljningsfrågor till skillnad från frågeundersökningar (Esaïasson, Gilljam, Oscarsson, Wängerd, 2002 s. 279). Samtalsintervjuer är en lämplig metod att använda då forskaren ger sig in på ett utforskat fält eller behöver som komplement till tidigare forskning (ibid s. 281 ff). Mitt ämnesområde är inte att beskriva som helt utforskat, men tillgången på relevant litteraturen är tämligen begränsad. Esaïasson, Gilljam, Oscarsson och Wängerd menar att samtalsintervjun även är en bra metod för teoriprovning (2002, s. 283). De gestaltungsprinciper som utkristalliserats genom litteraturstudien kan inte beskrivas som en fullvärdiga forskningsteorier. Genom samtalsintervjuerna sker dock en form av prövande av litteraturstudiens resultat. Enligt Esaïasson, Gilljam, Oscarsson och Wängerd kan svaren från samtalsintervjuerna inte bedömas som 'sanna' eller 'falska'. Utmaningen i intervjusituationen kom istället att handla om att fånga in det relevanta i intervjupersonens tankevärld det vill säga vad denne har för uppfattning eller föreställning om en viss företeelse. Jag har även tagit in aspekter från två tidigare examensarbeten i diskussionen. Klara Isling (2011) diskuterar i sitt arbete hur man gestaltar en socialt hållbar begravningsplats. Angela Sandell (2009) diskuterar i sitt arbete bland annat de behov som dagens människor har av en begravningsplats.

I ett tidigt skede av arbetsprocessen övervägde jag huruvida direktobservationer skulle vara en lämplig metod för att besvara mina frågeställningar. Esaiasson, Gilljam, Oscarsson och Wängnerud beskriver observationer som en lämplig metod för att studera sociala processer som är svåra att beskriva i ord. De menar vidare att metoden kan vara användbar då fenomenet huvudsakligen är dolt för allmänheten eller då det finns betydande skillnader mellan insiders och outsiders (ibid s. 334). Mitt arbete syftar till att utkristallisera gestaltungsprinciper för framtida alternativa begravningsplatser. Jag såg denna metod som problematisk då jag upplevde att det skulle bli svårt att fånga in det underlag jag behövde för att kunna besvara frågeställningen. Mitt primära syfte var inte att studera människans sorgprocess eller uppträdande/reaktioner på begravningsplatser. Jag har istället velat ta avstamp i den forskning som redan finns inom detta område och tillsammans med nytt insamlat material kunna utkristallisera principer för gestaltning.

HUVUDEL

"Death [...] deserves a dignifying aesthetic of its own. It should always be remembered that the last landscapes of human culture were also among the very first. For it was when people began to mark the passage and place of death that they discovered their humanity." (Ken Worpole, 2003 s. 199)

Vikten av en plats

Att besöka en avliden människas begravningsplats kan hjälpa en efterlevande i dennes sorgarbete (Berglund, 1994 s. 15). Många människor känner ett behov av att skapa en plats som kan hjälpa dem att minnas och bearbeta känslor då någon närstående avlidit eller en traumatisk händelse inträffat (Whiston Spirn, 1998 s. 58). Beroende på hur begravningsplatsen gestaltas kan den underlätta eller försvåra besökarens process att bearbeta sorgen. Känslor som framkallas av platsen kan projiceras av besökaren på sitt förhållningssätt till den avlidne. Framkallar exempelvis begravningsplatsen känslor av trygghet hos besökaren, kan förhållandet till den avlidne lättare upplevas som tryggt (Berglund, 1994 s. 73). För att platsen ska kunna 'nära fram till' besökaren i denna process är det nödvändigt att begravningsplatsen underlättar för besökaren att kunna försjunka i sig själv och sina sinnen (ibid s. 9). Utifrån detta perspektiv behöver en begravningsplats ha kontemplativa kvalitéer för att kunna fungera understödjande i besökarens sorgprocess. Treib beskriver att kontemplation sker genom en interaktion mellan besökare och plats. Människor som utvecklat starka meditativa förmågor kan nå kontemplativa stadier utan att understödjas av den fysiska miljön. För de allra flesta människor är det dock nödvändigt att få hjälp ifrån platsen (Treib, 2005 s. 15).

Enligt Berglund poängterade intervjupersonerna i hennes studie vikten av en faktiskt begravningsgravplats att gå till. De människor som valt en mer anonym begravningsform i minneslund upplevde i efterhand en avsaknad av plats (Berglund, 1994 s. 12).

Berglund menar vidare att nya familje- och arbetslivsstrukturer samt en generellt ökad mobilitet hos människan gör det svårt för många efterlevande att ha ansvar och vårda en grav på en specifik geografisk ort. Hon drar slutsatsen att skötselfriheten är det som ökat efterfrågan av minneslundar än behovet av en anonym begravningsplats (1994 s. 9). Worpole berättar om de band en efterlevande kan utveckla till en plats. Han beskriver ett föräldrapar som var starkt knutna till sin dotters gravplats. De såg det som svårt att flytta tillbaka till sitt hemland många år efter dotterns död i det nya landet. De kunde inte stå ut med tanken på att lämna henne ensam kvar på en plats de inte längre kunde besöka (Worpole, 2003 s. 197 f).

Utblick och vidsträckthet

Berglund beskriver hur det faktiska läget i landskapet är av betydelse för en begravningsplats. Det kan finnas ett värde av att från punkter ha utblick till det omkringliggande landskapet, eftersom det kan väcka en känsla hos besökaren av en delaktighet i ett större sammanhang (Berglund, 1994 s. 73f). Ett sätt att genom gestaltningen möjliggöra för en sådan upplevelse kan vara att anlägga en begravningsplats på en naturlig höjd i landskapet, eller skapa en artificiell punkt som höjer sig över det omkringliggande landskapet. Härifrån kan besökaren blicka ut och få en känsla av vidsträckthet. Det kan vara en klassisk landskapsbild av vidsträckt åkrar, hav eller fjäll. Det kan även vara en landskapsbild av ett storskaligt motorvägsnät, stadens landmärken, eller reflektionerna av en stads ljusspel i mörkret.

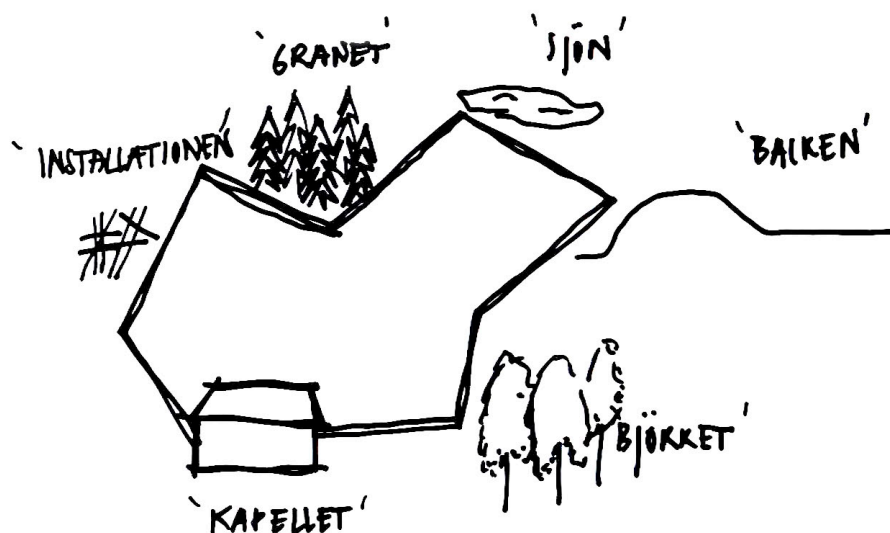
Figur 1. Att skapa möjlighet för utblick kan ge en känsla av att ingå i ett sammanhang (Skiss: Frida Cartbo, 2012-05-14).

Whiston Spirn beskriver den klassiska platsen för reflektion och vad som karaktäriserar den - en plats där känslan av överblick och trygghet sammanfogas och får oss att minnas på ett sätt där det förflutna och nuet jämförs och integreras (1998, s. 62). Kaplan, Kaplan & Ryan menar att det är av betydelse att en känsla av vidsträckthet infinner sig då besökaren rör sig genom platsen. Detta ska dock inte förväxlas med att rummen ska vara vidsträckta (Kaplan, Kaplan & Ryan, 1998 s. 71). För att förstå skillnaden tänker jag på hur olika det känns att röra sig över en vid, öppen gräsmatta med tydlig utblick jämfört med att röra sig genom ett skyddande skogsparti med tydlig utblick. Kaplan, Kaplan & Ryan menar vidare att vidsträckthet

på en plats som saknar tydlig struktur eller som inte uppfattas som spännande eller fascinerande av besökaren kan direkt skada den kontemplativa karaktären på en plats (ibid). Genom gestaltningen kan inslag av spänning skapas genom att inte göra det uppenbart för besökaren vad som väntar i nästa sekvens då besökaren rör sig genom platsen. Jag tänker även att fascination kan skapas genom tillförande av olika mer oväntade objekt. Även Krinke beskriver hur det oväntade och fascinerande är av betydelse i en kontemplativ miljö. Det får besökaren att fokusera sin uppmärksamhet och frambringa ett ändrat mentalt tillstånd som gör att besökaren kan ta in platsen (Krinke, 2005 s. 130).

Orientering och karaktär

Har människan en bild över hur hon ska orientera sig på en plats skapar det emotionell säkerhet. När detta inte fungerar upplever hon däremot vilshenhet och otrygghet (Norberg-Schultz, 1999 s. 109). Stråk som följer solens upp- och nedgång, eller som länkar samman landmärken kan vara ett sätt att skapa en känsla av orienterbarhet på en plats (Whiston Spirn, 1998 s. 108). På en begravningsplats är det speciellt viktigt att det finns en tydlighet i var själva gravytan/gravplatserna är belägna någonstans. En del besökare kan uppleva marken där som laddad och vill inte beträda den (Berglund, 1994 s. 77).

Figur 2. Genom att skapa stråk som sammankopplar landmärken kan människans känsla av orienterbarhet öka (Skiss: Frida Cartbo 2012-05-14).

För att en plats ska bli meningsfull för människan behöver hon inte bara veta var hon är utan även kunna identifiera sig med omgivningen "veta *hur* hon är på en viss plats." (Norberg-Schultz, 1999 s. 109) En plats karaktär har stor betydelse för hur vi upplever den. Genom karaktär kan besökaren känna sig bekväm på en plats utan att vara förtrogen med exakt hur hon ska orientera sig på platsen. Störst mening får dock

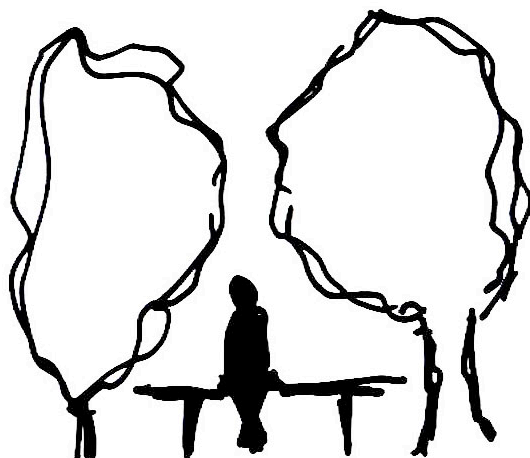
en plats om både platsens orientering är klar för besökaren och dess karaktär upplevs som tilltalande (Norberg-Schultz, 1999 s. 110). Krinke beskriver inte betydelsen av karaktär på samma sätt. Hon talar istället om konceptets betydelse för gestaltningen. De kontemplativa miljöerna som Krinke studerat hade alla gestaltats med bakgrund av starka koncept. Detta menar hon är ett sätt för att kunna skapa platser med tydlig karaktär (Krinke, 2005 s. 129).

Från verklighetens nu till ett annat tillstånd

En viktig del av kontemplation handlar om att kunna förflytta sig från verklighetens nu till ett annat mentalt tillstånd (Krinke, 2005 s. 131) (Kaplan, Kaplan & Ryan, 1998 s. 7). En sorts utvidgning av tid och rum. För att detta ska kunna ske bör besökaren inte utsättas för sinnesintryck som kräver för mycket av denne. Samtidigt vet vi att platsen bör uppfattas som fascinerande och inbjudande (Krinke, 2005 s. 130) (Kaplan, Kaplan & Ryan, 1998 s. 7 ff). Förutom att noga välja läget för den kontemplativa miljön bör omsorg läggas vid entréerna och upplevelsen av sekvenser som långsamt transporterar bort besökaren från livet utanför (Krinke, 2005 s. 131). Whiston Spirn beskriver även hon hur människan i ett andligt tillstånd övergår från det individuella medvetandet till ett mentalt tillstånd där hon upplever att hon är en del av ett större sammanhang. Rörelse, offrande, reflektion och transformation är viktiga beståndsdelar i många andliga processer. Dessa processer kan framkalla en känsla av en transport bort från den materiella världen (Whiston Spirn, 1998 s. 58). Det tar tid att kunna lämna vardagens tankar, därför får det gärna ta en viss tid från entrén innan besökaren når fram till själva gravplatsen (Berglund, 1994, s. 20). Att möjliggöra övergång till ett annat mentalt tillstånd blir en relevant gestaltungsfråga. Förutom att tid fortlöper innan besökaren når själva gravplatsen kan passagen mellan begravningsplatsen och det omkringliggande landskapet betonas. Passagen kan symboliseras genom olika fysiska objekt - en spång eller bro att träda över, distinkt skillnad i markmaterial eller skild karaktär mellan olika rum. Krinke menar även hon att promenaden blir ett viktigt inslag för att besökaren ska kunna göra ett skifte i sitt mentala tillstånd. Hon beskriver hur promenaden i Bloedel Reserve väckte kroppen och sinnena till liv. När hon sedan väl anlände till The Reflection Garden kände hon både ett kroppsligt och mentalt behov av att slå sig ned på bänken (Krinke, 2005 s. 131).

Inneslutning och trygghet

Inneslutning har varit en betydande gestaltungsprincip som använts i västerländska och österländska kulturer i tusentals år. Det erbjuder besökaren känslan av trygghet och underlättar för kontemplation (Krinke, 2005 s. 129). Kaplan, Kaplan & Ryan menar att inneslutning är ett sätt att avskärma distraktioner. Avskärmning kan exempelvis ske genom att leda ögat till en plats längre bort, i en sådan kontext blir människan ofta omedveten om hur mycket som ligger mellan ögat och platsen/objektet i fjärran. Inneslutning kan förstärkas genom distinkt skild textur på markmaterial mellan två utrymmen, genom vertikala element eller genom att skapa tak (Kaplan, Kaplan & Ryan, 1998 s. 74 f).

Figur 3. En känsla av inneslutning kan underlätta för besökaren att känna trygghet och nå kontemplation (Skiss: Frida Cartbo, 2012-05-14).

Berglund beskriver även vikten av en centrumpunkt, något att vila ögonen på för den ovana besökaren som har svårt att sjunka in i sig själv och sina tankar (1994, s. 72). Hon beskriver även möjligheten till avskildhet som viktig - att det finns rum där besökaren avskärmas ifrån den övriga begravningsplatsen. Där kan denne känna sig trygg och tillåta sig själv att få en djupare kontakt med sina känslor (Berglund, 1994 s. 21). Ett sätt att få besökaren att känna sig trygg är att erbjuda flertalet sittmöjligheter, men med ett visst avstånd ifrån varandra. Detta kan göra att besökaren känner sig bekväm att sitta kvar i rummet, även om någon annan samtidigt väljer att slå sig ned där (Berglund, 1994 s. 73). Krinke bekräftar denna bild genom sina observationer i The Reflection Garden som annars beskrivs som en välfungerande kontemplativ miljö. Då hon satt på den ensamma bänken framför den reflekterande vattenspeglin hade hon svårt att fokusera

"As I sat on the bench, I occasionally found my thoughts straying to questions about when would the next visitor arrive?" (Krinke, 2005 s. 131).

På National Library i Paris har landskapsarkitekten Perrault placerat sittplatser längs en inglasad gångväg där besökaren kan sitta och blicka ut över en bit uppvuxen tallskog. Stolarna är separerade ifrån varandra och från mattan som klär gångvägen. Detta skapar besökaren en känsla av privathet och kontakt med 'skogen', trots att flera besökare sitter i samma rum (Krinke, 2005 s. 116). Då besökaren hittat en stol för att slå sig ned kunde denne slappna av. På grund av gestaltningen inverkade inte de övriga besökarnas närvaro negativt för den kontemplativa upplevelsen (Krinke, 2005 s. 131). Kaplan, Kaplan & Ryan menar att de kontemplativa fördelarna är mer troliga att infinna sig när besökaren känner sig trygg, när besökaren mentalt kan absorberas av platsen utan att känna sig sårbar (Kaplan, Kaplan & Ryan, 1998 s. 68). På The Bloedel Reserve har en smal cirkelformad flisgång anlagts som minskar risken att möta besökare på väg i motsatt riktning och förhindrar att grupper av människor samlas på en viss punkt (Krinke, 2005 s. 112 f).

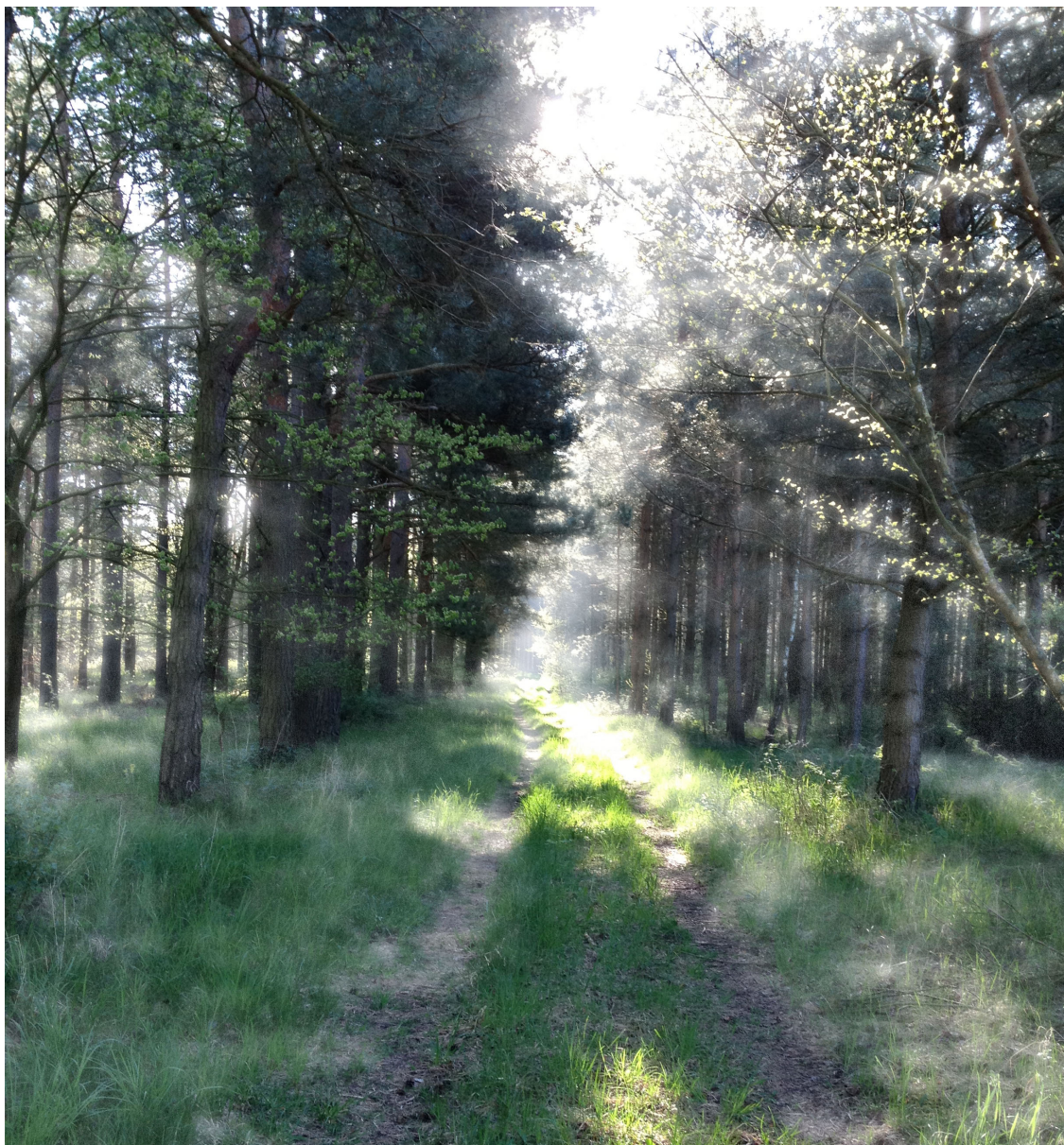
Otillgänglighet

Krinke beskriver otillgänglighet som ett vanligt använt gestaltungsgrepp i många olika kulturers kontemplativa miljöer. Zenträdgårdarna i Japan och 'skogen' på National Library är exempel på det. I zenträdgården Ryoan-ji finns en inhägnad rektangel som innehåller krattad sand och sten. Rektangeln beträds inte fysiskt utan betraktas från en närbelägen träveranda och syftar till att underlätta kontemplation. På National Library har inspiration hämtats ifrån den medeltida klosterträdgården. Dessa trädgårdar skulle framförallt upplevas visuellt och genom rörelse längs trädgårdens kanter. På National Library har en uppvuxen tallskog planterats i centrum av biblioteksbyggnaden. Byggnaden omsluter skogen, men den är helt öppen mot himlen. Skogen beträds inte fysiskt av besökaren, men upplevs genom inglasade gångvägar längs med byggnaden (Krinke, 2005 s. 111 f).

Naturens betydelse

Naturen har stor påverkningsgrad för människans välbefinnande. Ottossons understryker betydelsen av naturupplevelser då en människa befinner sig i kristillstånd. Naturen blir en viktig länk i att koppla samman känsla och intellekt och tillhandahålla en harmoni som är nödvändig för återhämtningen (Ottosson, 2007 s. 15). Berglund beskriver hur begravningsplatser som är trädgårdsaktiga till sin karaktär ofta upplevs som oattraktiva. Detta samtidigt som begravningsplatser inte bör ge en obearbetad, ovårdad känsla (Berglund, 1994 s. 22). I gestaltningen av begravningsplatser handlar det med utgångspunkt i detta perspektiv om att finna en balans mellan det mer ordnade uttrycket och ett mer naturligt, vilt gestaltungsuttryck av växtligheten. Hur och när denna balans uppnås kan bara undersökas av landskapsarkitekten i varje unik situation.

Uddenbergs studie visar tydliga likheter mellan olika grupper i Sverige i deras inställning till naturen. Den tydligaste gemensamma föreställningen var att det fanns en bild av att det funnits en sorts ursprunglig harmoni mellan natur och människa - och att det finns en förhoppning om att världen ska återvända till ett naturligt paradiset. Denna harmoni uppges människan ha brutit genom hennes sätt att hantera miljön runtomkring oss. I studien framkommer det att det finns en önskan om att vi bör återkoppla oss till jordens biologiska förutsättningarna och bygga upp en läkande struktur till naturen. Detta skulle få människan att återvända till en renhet och skuldfrihet (Uddenberg, 1995, s. 144).

Figur 4. För många kan naturen ge en känsla av andlighet (Foto: Frida Cartbo, 2012-05-02).

I Uddenbergs studie utkristalliseras starka likheter mellan Gamla testamentets skapelseberättelse och på vilket sätt svenskar ser på naturen och dess uttryck. Detta belyser hur kulturellt präglade vi är av monoteistiska² religioner och vilken inverkan de har på vår föreställningsvärld. Detta sett i ljuset av att cirka 81 procent av svenska folket definierar sig som ateister³, agnostiker⁴ eller privatandliga⁵ (Mjöberg, s. 9 f). Sett ur detta perspektiv kan det naturlika vara ett viktigt gestaltungs-grepp för begravningsplatser då avsikten är att ge besökaren en känsla av andlighet.

² Tron på en enda Gud (Nationalencyklopedin [online] 2012-04-25)

³ Person med strikt materialistisk världsbild som tar avstånd från Gud eller särskild andlig dimension i tillvaron (Mjöberg s. 10)

⁴ Person som befinner sig någonstans i spänningsfältet mellan tro och icke-tro (ibid)

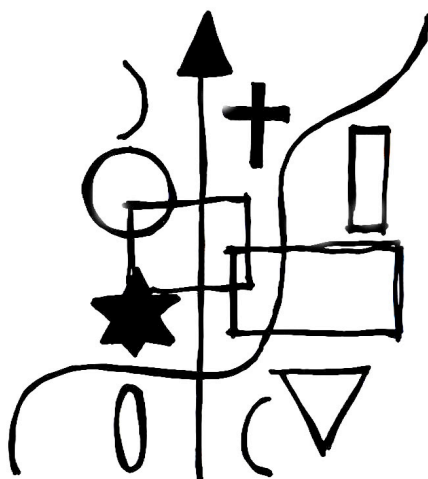
⁵ Person som tror på en livskraft eller ande, men som inte praktiserar sin tro genom Svenska kyrkan eller annat trossamfund (ibid s. 9)

Uddenberg berättar vidare hur människorna i hans studie använde ett religiöst språkbruk då de beskrev sina upplevelser av naturen. Samtidigt poängterar de att de inte var religiösa. I naturen människorna vila, lugn, rekreation och eftertanke och där verkade de finna vad de sökte (Uddenberg, 1995 s. 149). För många människor verkar naturen bli en symbol för en helhet som de själva bara utgör en del av. Krinke beskriver även människans förhållningssätt till naturen och dess samband med kontemplation. Författaren menar även hon att det finns ett starkt mytiskt band mellan människan, naturen och dess 'renhet'. Kanske kan nedlagda industriområden som genomgår reningsprocesser av förorenad jord och vatten fungera som kontemplativa platser? Behöver nödvändigtvis närvaron av 'icke-naturliga' element motverka den kontemplativa upplevelsen? (Krinke, 2005 s. 5 ff) Med utgångspunkt i dessa tankar finns det potential att skapa platser av kontemplativ karaktär i stadsnära miljöer. Nedlagda industriområden med inslag av 'vild natur' kan kanske även de fungera som en alternativ begravningsplats?

Formspråk och symboler

Berglund menar att för en plats ska ge känslan av andlighet bör den inte uppfattas som för obearbetad eller enkel. Platsen bör heller inte ha en karaktär av park eller trädgård. En känsla av andlighet kan exempelvis nås om gestaltning och formspråk tar sin utgångspunkt i storslagen natur, renhet och nakenhet (Berglund s. 78). Inspiration kan hämtas ifrån Japan där många heliga platser har ett enkelt uttryck. Whiston Spirn berättar om en subtil transformation av det vardagliga som kännetecknas av en mänsklig skala, enkla naturmaterial och det osmyckade. I centrum står jordnära fenomen som sol och vind. I monoteistiska religioner likt kristendomen kontrasterar istället heliga platser starkt ifrån det vardagliga. Monumentala strukturer och symboler, dekorerade portaler, skulpturer och färgat glas är vanligt (Whiston Spirn, 1998 s. 58).

Whiston Spirn menar att geometri ofta har en symbolisk mening - de representerar vissa mänskliga idéer, sinnesstämningar och känslor. Författaren beskriver hur cirkeln har kommit att stå för oändligheten, spiran för strävan, kvadraten för obrutenhet/integritet och triangeln för strukturerad enighet. På så vis kan geometriska former vara till stor hjälp för att uttrycka idéer i en gestaltning. Whiston Spirn menar att axiala strukturer är hierarkiska, där varje part är underordnad en ryggrad. Därför används ofta axiala strukturer för att manifesteras makt i politiska och religiösa sammanhang (Whiston Spirn s. 110).

Figur 5. Geometri och symboler representerar vissa mänskliga idéer, sinnesstämningar och känslor (Skiss: Frida Cartbo, 2012-05-14).

Monument används ofta på begravnings- och minnesplatser. Worpole menar att något monumentalt exempelvis kan representeras av en oväntad proportion eller skala, något som berör människor, makt och/eller element av rädsla. Det tyska ordet för monument, *Denkmal*, betyder "tankemärke" - helt enkelt ett objekt som får människan att tänka (Worpole, 2003 s. 195). Med bakgrund av det kan monument används på ett nytt sätt i gestaltningen av begravningsplatser. Kanske kan det vara en konstinstallation?

Worpole menar att döden är omgiven av metaforer och illusioner. Den mest kraftfulla metaforen är att döden innebär ett sorts återvändande hem eller till sitt ursprung. Denna metafor är gemensam och genomsyrar både olika religiösa och sekulära synsätt i det västerländska samhället (Worpole, 2003 s. 195). Krinke berättar om hur tankarna bakom 'skogen' på National Library var att skapa en plats fri ifrån tiden med universell betydelse. Skogens mening fanns före något språk, symbol, ikon eller tanken på någon Gud skapades. Genom människans historia har skogen både varit lockande och fruktad. På National Library ramas den in och skapar bilden av den inramade kontrollerade naturen - natur utan fara. Den som kan få besökaren att slappna av och försjunka i ett kontemplativt tillstånd (Krinke, 2005 s. 119). Att hitta eller skapa en öppning i landskapet i närheten av vatten har sedan urminnestider varit en viktig faktor för människans i hennes val av plats att slå sig ned. Detta fenomen används i The Reflection Garden i Bloedel Reserve. Där har en öppning i skogen ramats in av formklippta häckar. Innanför häckarna finns en rektangulär stilla vattenspegel ger en reflektion av omgivningen. Framför vattenspegeln finns en ensam bänk där besökaren kan slå sig ned (Krinke, 2005 s. 116).

Landskapsarkitekten Richard Haag som skapat The Reflection Garden beskriver platsens innebörd i ett samtal med Krinke...

"[...] is about selflessness. It's the first time you realize the woods....The space is nothing. Somebody's been there, but they left. So there's nothing there until you and your spirit enter it, and the spirit fills it, from wall to wall." (Krinke, 2005 s. 119)

Olsson beskriver halvöppna platser med inslag av ängsmark, lund och vatten som de mest populära begravnings- och vistelseplatserna då hon gjorde en platsstudie på Berthåga kyrkogård utanför Uppsala (Olsson, 1998 s.121). De populära begravningsplatserna är samstämmiga med de öppningar som Richard Haag använt som gestaltungs-grepp i The reflection Garden.

Berglund beskriver att det finns en efterfrågan på begravningsplatser som ger en varm och omvänd känsla. Hon menar att besökaren ofta vill komma till en miljö som uttrycker enkelhet, naturlighet och mjukhet i sin gestaltning. Intervjupersonerna i hennes studie vände sig bort ifrån uttryck som kunde upplevas alltför hårda, strama, formella och ceremoniella (Berglund s. 21 f). De efterlyste även en tolkningsfrihet gällande de uttryck och symboler som fanns på begravningsplatsen. Begravningsplatsen ska ge en påminnelse om att livet går vidare och ta avstånd ifrån tydliga maktsymboler och regler (ibid s. 75). Berglund menar att symboler är betydelsefulla då de kan skapa spänning och mystik, men för att de ska kunna göra det behöver de ge besökaren tolkningsutrymme (Berglund s. 78).

Krinke menar även att kopplingen mellan rituella inslag och den kontemplativa miljön är av betydelse. Detta är eftersom ritualerna tydliggör att platsen urskiljer sig ifrån andra mer vardagliga platser. På så vis bidrar de till att besökaren lättare kunna nå ett stadium av kontemplation (Krinke, 2005 s. 130). Det är dock av vikt att besökaren känner förtrogenhet med platsens uttrycksmedel (ibid s. 73). Sörensen beskriver hur symboler som besökaren inte känner förtrogenhet med kan annars uppfattas som hotfulla och som ett uttryck för makt (Sörensen, 2003 s. 50). I sin studie beskriver Sörensen hur medlemmar av Svenska kyrkan är mer benägna än icke-medlemmar att använda kyrkogården vid en sorg- eller krissituationer. Även medlemmar av Svenska kyrkan uppger att de är mer benägna att använda kyrkogården för kontemplation än icke-medlemmar (ibid s. 50). Med bakgrund av detta kan man fundera över om kyrkogårdens och dess symbolspråk. Kan den fungera som en exkluderande miljö för dem som inte känner förtrogenhet med dess språk?

Krinke tar upp balanseringen av regler i en kontemplativ miljö. Hennes diskussion behandlar inte symbolspråk på samma vis utan är mer inriktad på platsens regler. Besökare under hennes observationer kunde ge uttryck för frustration då de kom i kontakt med för många begränsningar i den fysiska miljön (2005, s. 130). Hon framhäver Bloedel Reserve som ett gott exempel där avsaknaden av skyltar och anvisningar bidrog till att förhöja den kontemplativa upplevelsen.

Där fanns varken namnskyltar på växter, formella vägvisare eller andra informationsskyltar (Krinke, 2005 s. 130).

Byggstenar

Det är viktigt att en ombonad känsla genomsyrar gestaltningen av begravningsplatser i alla skalnivåer ner till små detaljer (Berglund, 1998 s. 70). I kontemplativa miljöer är det viktigt att använda material som inte avleder besökaren ifrån platsen, utan smälter samman med den (Kaplan, Kaplan & Ryan, 1998 s. 75). Sinnesförmimmelser omvandlas lätt till känslor och mening (Whiston Spirne, 1998 s. 98). Material väcker sinnena och kan förstärka en forms mening. Material kan även skapa precision och ge nyans (ibid s. 101).

Sten har sedan urminnes tider haft en stark mening för människan. Den har ofta använts som vertikalt objekt för att markera heliga platser (Berglund s. 34 f). Sten har massa och styrka och står ofta som symbol för det permanenta, det tidlösa och det odödliga. Vatten är ett paradox element - både kraftfullt i sig självt, men även transparent och reflexivt. Vattnets transparens gör att det tar himlens, uppslammade sediments och bottenfärg. Vatten fungerar som en länk mellan himmel och jord genom att det bär, transporterar och släpper andra material. För människan symboliserar ofta vattnet det rena och är även viktiga vid mentala reningsprocesser. Eld konsumerar, förstör, transformerar och förnyar på ett mycket tydligt och kraftfullt vis. Växtlighet är tydligt cykliskt liksom människan. Träd och blommor lever, växer, reproducerar och dör och påminner oss därmed om livets sårbarhet (Whiston Spirne s. 100). Träd kan ses som en symbol för liv och blir viktiga i gestaltningen av begravningsplatser. De bör enligt Berglund uppfattas som naturliga och inte vara stympade eller hårt beskurna. Trädets habitus vintertid är viktigt, speciellt om det står som solitär och har en speciell betydelse/symbolik på begravningsplatsen (Berglund s. 75 f). Whiston Spirne beskriver trädet som genom sin livsprocess även det blir en tydlig sammanlänkning av himmel och jord. Trädets krona skapar en skuggigare plats som är kallare och fukigare än sin omgivning. I landskap där det finns god tillgång på vatten är grupper av träd norm medan solitärträd är ovanligt (Whiston Spirne, 1998 s. 137 ff). Detta kan vara viktigt att tänka på om landskapsarkitekten vill uppnå en kontrasterande effekt genom användningen av träd i gestaltningen. Enligt Berglund upplevde många besökare barrträd som mörka och dystra och menar att dessa bör användas med viss försiktighet (1994 s. 75 f). Min reflektion kring detta är att denna bedömning troligtvis baseras på de barrträdsarter som är vanligt förekommande på kyrkogårdar idag och inte på det barrträdssortiment som finns att tillgå i realiteten.

Krinke beskriver hur besökarens uppmärksamhet fångas och hålls kvar av en minimalistisk uttryck som reducerar de visuella intrycken och får besökaren att slappna av och koppla bort vardagen (Krinke, 2005 s. 130). Platser som innehöll en stor variation av växter, textur och färger upplevdes däremot distraherande (Krinke, 2005 s. 122). Berglund menar att det är viktigt att komma ifrån vardagens brus - det kan exempelvis handla om frånvaron av trafikbuller eller högljudda röster, men även av visuella intryck i form av exempelvis reklam (Berglund, 1994 s. 72).

Krinke menar att de välfungerande kontemplativa platserna hade enkla former och noggrant utvalda material. I både de undersökta projekten fanns kontraster mellan det statiska och det mer dynamiska. Det statiska kunde representeras av den byggda miljön och formklippta växtelement. Det dynamiska av växtmaterial som växer och ändrar sig tydligt efter årstiderna (Krinke, 2005 s. 129). På National Library förstärktes 'skogens' upplevelser på de platser som inte var inglasade. Där temperatur, fuktighet, ljud, och doft blev en del av besöket (Krinke, 2005 s. 124).

Resultat av litteraturstudien

De huvudsakliga gestaltungsprinciper vilka utkristalliserat sig genom litteraturen sammanfattas i tolv principer eller nyckelord.

FYSISK GRAVPLATS
KONTEMPLATION
NATURENS BETYDELSE FÖR ANDLIGA UPPLEVELSER
UTBLICK
OVÄNTADE/FASCINERANDE INSLAG
TID/MANIFESTATION GENOM FYSISK RÖRELSE
ORIENTERBARHET
INNESLUTNING
TRYGGHET
OTILLGÄNGLIGHET
MATERIALVAL
MEDVETENHET KRING SYMBOLSPRÅK

EFTERFÖLJANDE DISKUSSION

Berglund framhäver betydelsen av en fysisk gravplats att gå till för att bearbeta sin sorg. Whiston Spirn beskriver behovet av att skapa en plats för att minnas och sörja. Samtidigt ger Berglund en bild av förändrade levnadsmönster som gör det svårt för många efterlevande att sköta en grav på en specifik ort. Sörensen (samtal, 2012-05-04) menar att den egentliga efterfrågan på anonyma gravskick idag är liten. Valet av minneslund beror istället i hög grad på att den kan erbjuda skötselfrihet. Aggedal (samtal, 2012-05-08) menar att det finns en skiljelinje mellan yngre och äldre människors önskemål. För yngre människor är det viktigt med en icke-anonym gravplats medan äldre människor i högre utsträckning väljer gravskick som inte kräver skötsel ”och är till besvär” (Aggedahl 2012). Sörensen menar att det finns en ”tröghet i systemet” gällande information kring de valmöjligheter av askgravlundar och askgravplatser som finns. I mitt samtal med Söderling (2012-05-03) tar hon upp känslan av handfallenhet som anhöriga kan uppleva efter dödsfall av en närstående. Det krävs stor ansträngning att anordna med en begravning eller begravningsplats som inte är enligt Svenska kyrkans ordning. I brist på alternativ menar därför Söderling att många väljer det enklare och mest praktiska alternativet (Söderling, 2012). Aggedal (2012) menar att utvecklingstendensen att borgerliga begravningar ökar är de kan utformas fritt. Generellt finns det en utvecklingstendens att sätta en mer personlig/privat prägel på både begravning och begravningsplats. Även Söderling (2012) och Sörensen (2012) berättar om ett ökat behov av lämna personligt avtryck. Ett exempel på hur detta kommer till uttryck är vad människor väljer att ha med sig i kistan. Från att förr vara biblar och psalmböcker kan det idag vara spritflaskor, mobiltelefoner och necessärer (Aggedal, 2012). Ett annat exempel är den mångfald i design av gravstenar som ses idag (Sörensen, 2012). Petersson betonar i sin avhandling *Representing the absent* (2010) hur viktigt det är för många människor att kunna lämna personliga minnessaker vid minnesplatsen för den avlidne. En minnesplats kan vara en gravplats på en kyrkogård, en officiellt monument, en spontan minnesplats eller en plats som associerar till speciella minnen av den avlidne. I mitt samtal med Wingren (2012-05-04) talar hon också om sorgen och hur den inte bara behöver materialiseras genom plats. Petersson (2010) beskriver vidare hur föremål på minnesplatsen såsom gravstenar, fotografier, brev, mjukisdjur och personliga saker som smycken kan förmedla en sorts närvaro av den avlidne. Föremålen knyter minnesplatsen till personliga minnen och ger platsen specifik mening. Det finns flera olika och kompletterande sätt hur det materiella kan länka och fungera som mötesplats mellan den anhörige och den avlidne (Petersson, 2012 s. 109). Att sorg inte behöver vara lokaliserad till gravplatsen kan jag själv känna igen mig i. Jag minns hur vi pratade om döden då jag var yngre efter att min mormor gått bort och hur mamma brukade säga ”Jag behöver inte åka till graven, jag sörjer mormor när jag promenerar i skogen”. Min reflektion är att den efterlevandes behov av en faktiskt gravplats lätt förväxlas med askan/stoffets betydelse för den efterlevande. Viktigt är att askan/stoffet har en faktisk plats för den efterlevande (att ha vetskap om var den/det finns), men behöver denna plats vara utformad och se ut på ett visst sätt?

Söderling beskriver hur anhöriga i vissa kulturer gör smycken av askan för att kunna bära dem med sig och hur anhöriga i Storbritannien kan ta med urnan hem för att sätta den på spiskransen eller liknande (samtal, 2012). Idag är det inte tillåtet att flytta aska/stoff ifrån en avliden i Sverige förutom då det finns synnerliga skäl för detta (Söderling, 2012) (Sörensen, 2012) (Aggedal, 2012). Det kan handla om att en förväxling skett, att makar eller förälder/barn ska sammanföras eller förflyttning till annat land (Sörensen, 2012). För många skulle detta uppfattas oetiskt och som en störning av gravfriden. Aggedahl (2012) beskriver hur det exempelvis i Storbritannien är tillåtet att dela askan så att exempelvis nittio procent gravsätts medan tio procent får vara hos de efterlevande. Han poängterar att detta är något han själv som kristen inte förespråkar eftersom det inom kristendomen finns en tro av att hålla samman kroppen. Han menar att det i Sverige inte är en aktuell fråga varken politiskt eller något som diskuteras inom Svenska kyrkan (Aggedal, 2012). Han menar även att gravplatsens betydelse för den efterlevandes sorgarbete vanligtvis brukar minska efter det första eller andra året (Aggedal, 2012). Min reflektion är att ett förändrat förhållningssätt till religion kanske även påverkar synen på döden och hur vi betraktar stoffet efter oss själva och anhöriga. Är gravplatsen i framtiden i huvudsak till för den avlidnes 'sista vila' eller för den efterlevande? Ett begravningsalternativ som är mobilt och därmed möjliggör en närhet skulle kunna vara ett betydande begravningsalternativ i framtiden. Kanske mer flexibla kolumbarium som ett alternativ? Eller ser vi en utveckling där separationen ökar mellan faktisk gravplats och där vi sörjer? Behovet av att skapa en plats för att minnas och bearbeta sorg tycks vara ett viktigt mänskligt behov, men formerna för hur det görs och kommer till uttryck tror jag kan ändras. Enligt Sandell (2010) följer kyrkogårdsutvecklingen inte samma förnyelsetakt som samhället i övrigt. Samtidigt är kyrkogårdens nuvarande utseende historiskt sett relativt nytt. Begravningsplatser har alltid stått i påverkan av såväl teologiska, ekonomiska, politiska och hygieniska strömningar som påverkat dess gestaltning (Sandell, 2010 s. 3). Min reflektion är att landskapsarkitektens har ett ansvar i att vara nyskapande och att inte bidra till en frysning av gestaltningen av begravningsplatser.

Det tycks vara av betydelse att en begravningsplats kan erbjuda kontemplativa kvalitéer/vara av kontemplativ karaktär för att kunna understödja människan i hennes sorgprocess. Det blev tydligt genom litteraturen att det fanns ett starkt samband mellan kontemplation och bearbetning av sorg. På så vis finns det en uttalad önskvärd karaktär av en 'fungerande' begravningsplats och denna karaktär kommer att påverka gestaltungsprinciperna i hög utsträckning. Frågor som väcktes hos mig var vad detta kan vara för platser och vilka funktioner som går att sammanföra med plats av kontemplativ karaktär? Aggedal (2012) menar att det är viktigt att inte störa de dödas vilorum eller anhörigas behov av stillhet och trygghet. Han menar dock att mer tillfälliga arrangemang i form av teater eller konstutställningar skulle kunna vara ett alternativ. Sörensen (2012) talar om kyrkogårdens som outnyttjad resurs vilken skulle kunna användas till fler aktiviteter än idag. Hon tar upp Danmark som ett exempel där kyrkogården ibland användas till konstutställningar. Söderling (2012) berättar om hur Järvafältet är idag ett befintligt kulturresevat med många rekreativa funktioner.

Hon beskriver att platsen i sig är ”stor nog för att klara det” (Söderling, 2012). I dagsläget finns det även discofresbee och skärmflygning på fältet. Dessa aktiviteter kommer att flyttas runt allteftersom de olika begravningsplatserna etappvis byggs ut så att de inte uppfattas störande. Gestaltningen underlättar samspelet på Järvafältet med dess gränser som gör det tydligt för besökaren vad som gravmark och vad som inte är det (Söderling, 2012). Kanske är Sverige inte redo för picknick på gravplatser, men skulle det störa den kontemplativa karaktären om någon äter en köttbullsmacka någon meter från någons grav? Söderling berättar vidare om att det sker en glidning på detta området. Det som inte skulle vara tänkbart för trettio år sedan kan vara det idag. Ett förslag på Järvafältet är att det ska finnas får med herde som ska beta gräsmarkerna (Söderling, 2012). Aggedal (2012) berättar att de många tycker numera det är rimligt att rasta hunden på kyrkogården. Tidigare var det tydligt uttalat att djur inte hade en plats i de dödas vilorum. Då jag samtalar med Wingren (2012) menar hon att det är viktigt att fånga upp vilka tendenser som finns idag. Det kanske finns andra önskemål än att sitta i stillhet och reflektera? Isling (2011) skriver i sitt examensarbete om hur odling på en begravningsplats ger upphov till tankar om livets kretslopp. Det för också hennes tankar till trädgårdsterapi och att man på ett liknande sätt hade kunnat arbeta med odling och bearbetning av sorg (Isling, 2011 s. 19). På dessa gravplatser skulle odling ske på den avlidnes grav. Detta skulle passa den som har ett starkare behov av att uträtta något vid graven. Det handlar om att symbolisera ett kretsloppslänkande där askan/stoffet blir till näring till ”begravningslotten.” (ibid s. 39) Likt Isling tror jag att vi bör undersöka många fler alternativ till gravplatser. Jag tror att vi behöver fler svar på vad som ger människor mening idag. Var och hur tillfredsställer människor sitt andliga behov? Hur ska dessa olika synsätt kunna kombineras? Söderling (2012) berättar om en strävan i Stockholms stad efter att försöka skapa en mångfald av begravningsalternativ för att inte ”bygga för en segregerad stad” (Söderling, 2012).

Enligt Uddenberg tycks naturens betydelse för andliga upplevelser vara något som förenar många människor i Sverige. Naturen som understödjande miljö i olika svåra livssituationer bör även understrykas. Att skapa en begravningsplats av naturlig karaktär tycks vara ett generellt svar då det är tilltalande för många människor. Wingren (2012) talar även i vårt samtal om hur den ofarliga naturen inte ”poekar på vår uppmärksamhet”. Hon menar dock att detta är en traditionellt svenskt förhållningssätt och att det nödvändigtvis inte i andra kulturer finns ett starkt band mellan natur och kontemplation. I dagsläget har många svenskar en stark koppling till naturen. Även om vi lever urbant har vi sommarhus eller nära släktingar/vänner som bor ”på landet” (Wingren, 2012). När urbaniseringen fortskrider kanske vi inte har samma koppling till landskapet utanför staden? Detta kan i så fall förändra svenskarnas natursyn. Krinke öppnar upp för att även andra platser kan upplevas kontemplativa. Nedlagda industriområden skulle kunna vara en sådan plats. En fråga som behövs undersökas är om inslagen av icke-naturliga element skulle försvåra den kontemplativa upplevelsen? Wingren (2012) talar här om en medvetenhet kring individuella relationer och upplevelser av objekt. Även Sandell (2010) beskriver upplevelser av frid och harmoni som subjektiva upplevelser och om hur

begravningsplatser därför bör erbjuda ett brett utbud av miljöer. På så vis skulle platserna bättre kunna uppfylla de önskemål som människor har (Sandell, 2012 s. 40) Min reflektion är att det kommer bli nödvändigt att undersöka vidare vad en kontemplativ plats kan vara och vad det kan betyda för olika människor. Jag tror också att det som landskapsarkitekt är viktigt att våga bryta ny mark och våga spegla vår tid i gestaltning av nya begravningsplatser.

För att underlätta för besökaren att nå ett kontemplativt tillstånd menar Berglund och Kaplan, Kaplan & Ryan att landskapsarkitekten kan skapa utblickar till det omkringliggande landskapet och skapa oväntade och fascinerande inslag i gestaltningen. Berglund och Whiston Spirne diskuterar hur tid och/eller fysisk förflyttning kan användas för att understryka transformationen från ett mentalt tillstånd till ett annat. Vad som skapas utblick gentemot är av betydelse. Wingren (2012) poängterar åter att upplevelsen av objekt är olika för olika människor. Detta eftersom objektens meningen har olika innebörd för dem som upplever dem. För någon kan en utblick över ett storskaligt motorvägsnätet bli en påminnelse om den jobbiga sträckan mellan hemmet och arbetsplatsen medan det för någon annan kan skapa känsla av sammanhang (Wingren, 2012). Enligt Norberg-Schultz tycks orienterbarhet vara en annan viktig princip i gestaltningen och är nära sammankopplad med besökarens upplevelse av trygghet. I likhet många av författarna poängterar Aggedal (2012) hur viktig känslan av trygghet är för besökaren på en begravningsplats. Då besökaren upplever sorg är hon mer sårbar och det är viktigt att platsen förmedlar en känsla av "att här är det ok att sörja och minnas" (Aggedal, 2012). Känslan av inneslutning kan enligt Krinke och Kaplan, Kaplan & Ryan underlätta för kontemplation, inte minst kan det vara ett viktigt grepp för att avskärma distraktioner. Både Berglund och Krinke framhäver vikten av att begravningsplatsen kan erbjuda besökaren möjlighet till avskildhet. Det är inte nödvändigt att alla platser på begravningsplatsen är fysiskt tillgängliga. Krinke och Whiston Spirne beskriver hur otillgängligheten kan bidra till upplevelsen fokuseras (sinnesupplevelserna begränsas) och därmed underlättar kontemplationen. Enligt Berglund bör omsorgs visas i alla skalnivåer i gestaltningen. Söderling (2012) berättar om att det var just omsorgen av plats, uttryck och form som gjorde det vinnande bidraget till Järvafältet var så tilltalande. Förslaget genomtycktes av ödmjukhet och dynamik (Söderling, 2012). Många av tävlingsbidragen arbetade kring liknande koncept, men där upprepande av form inte signalerade den omsorg och ödmjukhet som efterfrågades (Söderling, 2012). Krinke menar att det är viktigt att sinnesupplevelserna begränsas genom att inte skapa variation av växter, textur eller färger så stor att den distraherar besökaren från sin egen tankevärld. Enligt Whiston Spirn är materialval av största vikt, inte minst eftersom våra sinnesförmågor har en förmåga att lätt omvandlas till känslor och mening. Söderling (2012) berättar om hur materialen på Järvafältet ska bidra till att göra varje ö på unik, men där varje ö ändå smälter samman med omgivningen. Öarna i förslaget utgörs av sju olika landskapstyper och sju olika begravningsplatser. Det finns åkrar, åkerkanter, gläntor, poppelöar, granskog, tallskog eller små hus att begravas i (Sveriges arkitekters hemsida, 2012).

En viktig princip för gestaltningen av begravningsplatser handlar även om ett medvetandegörande av olika symbolers språk och betydelser. Sörensen och Krinke beskriver symboler är viktiga för att skapa kontrast, spänning och mystik, men de kan även skapa osynliga gränser och därmed fungera exkluderande. Även Listerborn (2012) menar att symbolspråk kan skapa osynliga gränser. Dessa osynliga gränser kan leda till självexkludering av grupper. Självexkludering innebär att människan undviker att vistas på platser där hon inte "känner sig hemma". Symbolspråket som skapar dessa osynliga gränser kan användas omedvetet av exempelvis tradition eller medvetet för att exkludera eller inkludera specifika grupper. Listerborn exemplifierar genom att berätta om hur en resurssvag individ inte känner sig hemma i den exklusiva kaffelatté miljön på torget eller hur det finns osynliga genusgränser i våra butiksområden eller på gymet. Idag sker en problematisering av den exkludering som sker i våra stadsrum och offentliga miljöer som ska vara till för alla. Den anses vara en viktig demokratisk fråga att olika grupper känner sig välkomna och synliggjorda i det offentliga rummet (Listerborn, 2012). Intressant är att kyrkogårdars symbolspråk ofta inte problematiseras ur samma demokratiska synvinkel. Deras symbolspråk och osynliga gränser är inte ett problem i sig, men en problematik uppstår då kyrkogården blir det enda alternativet till begravningsplats eller plats i staden där människan kan söka stillhet, andlighet och kontemplation. Att detta inte problematiserats mer idag kan bero på att många av oss som är så kulturellt präglade av den svenska kyrkogårdskulturen att vi blir blinda inför dess osynliga gränser den sätter upp för grupper som är olika oss själva. Listerborn (2012) menar att ett sätt att göra en plats inkluderande handlar det om att ifrågasätta sig själv som landskapsarkitekt. Vilken kultur och vilket synsätt representerar jag? "Det är lätt för en arkitekt att sätta sig själv som norm" (Listerborn, samtal, 2012-04-29). Petersson (2010) berättar om hur människor då döden sätts i en ny eller oväntad kontext kan uppleva detta som skräckinjagande. Spontana minnesplatser, rikt dekorerade gravplatser och skulpturala minnesstenar associerades av en del intervjupersoner som något främmande och obekvämt. Peterson poängterar riskerna som finns med att värdera ett visst sätt att sörja och minnas som överlägset något annat. Att exempelvis se nya uttryck som det föredömliga eller att romantisera tidigare generationers sätt att hantera sorg som mer "naturliga" (Peterson, 2010 s. 102). Hon berättar om hur människors materiella uttryck för sorg kan hota vissa människors föreställningar om samhälle, kultur och tradition (Petersson, 2010 s. 70). Hos vem ska makten ligga att bestämma i dessa frågor? Vems intresse ska vara överordnat vems? Vad som är lämpligt och olämpligt? Sörensen (2012) berättar i vårt samtal om en konflikt som blossat upp i Storbritannien på en kyrkogård. Där hade en anhöriga tillhörande en minoritetskultur hängt upp vindspel i träden som ett sätt för att hedra sina döda. Detta tyckte andra var en opassande handling och som störde stillheten på kyrkogården. Söderling (2012) berättar om hur på Järvafältet valt att inte ha religiösa symboler på de gemensamma ytorna för att även få icke-religiösa att känna sig bekväma i gestaltningen. Kapellen är utformade på sådant vis att de kan utsmyckas efter var och ens önskemål vid det speciella tillfället och varje gravplats får utformas individuellt. Det finns också specifika områden för de religioner som har specifika

önskemål för sina begravningsplatser. Vid arkitekttävlingen valde man att inte särskilja något religiöst intresse då tävlingsprogrammet skulle utformas eftersom Stockholm stad inte ville att juryn skulle låsa sig till att se genom en viss grupps glasögon. Efter tävlingen var färdig fördes däremot en dialog med olika trossamfund. (Söderling, 2012).

I det vinnande tävlingsförslaget förklaras symboliken i gestaltningen såhär:

”Olika gestaltningar har ett fundamentalt symbolvärde i ett multikulturellt samhälle. Det är denna variation som skapar en modern begravningsplats. Järva-fältets Begravningsplats ges identitet utifrån tankesättet, att visst, är vi som människor lika och alla ska vi dö, men vi har olika sätt att umgås med döden på [...] Det bör vara den enskilda personen som formulerar sorgens mönster [...]” (Sveriges arkitekter hemsida, 2012).

Avslutande reflektioner

Som en avslutande reflektion efter denna uppsats vågar jag påstå att den viktigaste principen av dem alla är att det finns en mångfald av begravningsalternativ. Kyrkogårdar är inte sällan fantastiska platser och stora bärare av kultur och historia. Men deras gestaltning är nära sammanknuten med ett kristet symbolspråk som gör att inte alla människor upplever platsen som en kontemplativt miljö - en fungerande plats för att kunna bearbeta sorg efter en förlust. Det finns även regler, normer och föreställningar om dessa platser som hindrar människor ifrån att kunna uttrycka sin sorg på ett sätt som de önskar och behöver. Jag tror vi landskapsarkitekter behöver, i enlighet med den idéhistoriska traditionen, föra gestaltning av begravningsplatser vidare. Denna uppsats har försökt att öppna dörren till vad som kan vara viktigt att tänka på, men framförallt vilka frågor som kan vara viktiga att ställa vid gestaltningen av en sådan alternativ plats. Det ligger i uppdraget att vara nytänkande, att utmana, experimentera, ifrågasätta och kommentera det rådande samhället i sin gestaltning. Men i det uppdraget ingår också att lyssna till dem som ingen tycks höra.

Framtida forskning

Genom uppsatsarbetet har nya frågeställningar väckts. När allt fler människor lämnar de organiserade trossamfunden söker de mening längs nya vägar. Vilka är dessa? Vad ger människor andlighet idag? Var och hur söks djupare mening? Genom att söka svar på dessa frågor kan det konceptuella tänkandet bakom framtida alternativa begravningsplatser förändras. Vilka funktioner går att kombinera med en begravningsplats? Det hade även varit intressant att undersöka vilka fler platser än de av naturlig gestaltning som kan fungera kontemplativa? Stör upplevelsen av 'icke-naturliga' element den kontemplativa karaktären av en plats? Vilka inslag eller funktioner kan kombineras med en miljö av kontemplativ karaktär? En stor utmaning ligger i att kunna integrera mångfalden av behov och önskemål kring begravningsplatser. I ett samhälle där varje enskild person ska formulera sorgens mönster, måste landskapsarkitekten kunna väva samman det till en fungerande helhet.

Källförteckning

Avhandlingar

Ottosson, Johan (2007) *The Importance of Nature in Coping*. Doktorsavhandling. Alnarp: SLU
ISBN: 978-91-85913-14-5

Petersson, Anna (2010) *Representing the Absent: A study of Memorialisation and Its Material Culture in Spontaneous and Official Memorial Places in Contemporary Sweden*. Doktorsavhandling. Lund: Department of Architecture and Built Environment.
ISBN: 978-91-7740-101-8

Elektroniska källor

De Vries, Robert (red) [online] (2012-04-11) *Sekularisering*
<http://www.so-rummet.se/kategorier/religion/sekularisering-och-religionskritik/sekularisering#>

Kaplan, S. Kaplan R. & Ryan, R. (1998) *With People in Mind: Design & Management of Everyday Nature* [online] Covelo, USA: Island Press Tillgänglig: ebrary [2012-04-11]

Nationalencyklopedin [online] (2012-04-24)
<http://www.ne.se/lang/kontemplation>

Nationalencyklopedin [online] (2012-04-24)
<http://www.ne.se/lang/natur>

Nationalencyklopedin [online] (2012-04-25)
<http://www.ne.se/lang/monoteism>

Nationalencyklopedin [online] (2012-04-24)
<http://www.ne.se/lang/sekul%C3%A4r/303074>

(Nationalencyklopedin [online] 2012-05-18)
<http://www.ne.se/lang/svenska-kyrkan>

Nilsson, Carin (2007) *Askgravlundar i Sverige* Gröna Fakta nr 1. Alnarp: Movium
<http://www.kyrkogardschefer.se/protokoll/Fakta%20aksgrav%202007-1.pdf>

Svenska kyrkans hemsida [online] (2012-04-11) *In och utträden 1970-2010*
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=645562>

Svenska kyrkans hemsida [online] (2012-04-09) *Etik och kvalitetssäkring*
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=645964>

Svenska kyrkans hemsida/Lomma församling [online] (2012-04-23) *Jordning*
http://lomma.svenskakyrkan.se/uploads/media/Etik_vid_gravgraevning_01.pdf

Sveriges arkitekters hemsida [online] (2012-05-03) *Öarna. Förslagsställare Arkitekt Kristine Jensens Tegnestue och Arkitekt Poul Ingemann genom Kristine Jensen, Line Krath, Anna Rämert och Poul Ingemann.*
<http://www.arkitekt.se/s59554>

Examensarbeten

Isling, Klara (2011) *Att gestalta en socialt hållbar begravningsplats.*
Examensarbete. Alnarp: SLU

Sandell, Angela (2009) *Kyrkogården - plats för de levande.*
Examensarbete. Alnarp: SLU

Muntliga källor

Aggedal, Jan-Olof, telefonintervju, 2012-05-08

Listerborn, Carina, telefonintervju, 2012-04-30

Söderling, Karin, telefonintervju, 2012-05-03

Sörensen, Ann-Britt, telefonintervju, 2012-05-04

Wingren, Carola, telefonintervju, 2012-05-04

Tryckta källor

Berglund, Inger (1994) *Kyrkogårdens meditativa rum.* Stockholm: Verbum förlag AB.
ISBN 91-526-2169-3

Esaiasson, Peter, Gilljam, Mikael, Oscarsson, Henrik och Wängnerud, Lena (2002) *Metodpraktikan - Konsten att studera samhälle, individ och marknad.* Andra upplagan
Stockholm: Norstedts Juridik AB

Krinke, Rebecca (red) (2005) *Contemporary landscapes of contemplation.* New York: Routledge.
ISBN 0-415-70069-8

Mjöberg, Lotte (1997) *Heliga marker.* Stockholm: Bonnier Alba AB.
ISBN 91-34-51873-8

Norberg-Schultz, Christian (1999) *Fenomenet plats. Arkitekturteorier*. Skriftserien Kairo nr 5. Raster förlag

Olsson, Titti (1998) (red) *Människans natur*. Stockholm: Byggforskningsrådet.
ISBN 91-540-5825-2

Straarup, Jorgen (1997) *De fremmede kulturers påvirkning af udviklingen - I. Kirkegårdskultur* s. 20-30 Köpenhamn: Foreningen for kirkegårdskultur
ISSN 0907-8541

Sörensen, Ann-Britt (2003) *Kyrkogården i framtiden - ur ungdomars perspektiv*. Movium rapport nr 2 Alnarp: Movium
ISBN 91 576 6598 2

Treib, Marc (2005) *Attending*. Krinke, Rebecca (red) Contemporary landscapes of contemplation s. 13-33. New York: Routledge.
ISBN 0-415-70069-8

Uddenberg, Nils (1995) *Det stora sammanhanget. moderna svenskers syn på människans plats i naturen*. Falun: Nya Doxa.
ISBN 91 88248 92 5

Whiston Spirn, Anne (red) (1998) *The language of landscape*. New Haven and London: Yale University Press.
ISSN 0-300-07745-9

Worpole, Ken (2003) *Last landscapes - The Architecture of the Cemetery in the West*. London: Reaktion Books.
ISBN 1 86189 161 X

